

II

ELŐSZÓK AZ ÓSZÖVETSÉGHEZ (1523–1545)

Bevezetés

„Megleled itt [az Ószövetségben] a pólyát és a bölcsőt, Krisztus fekvőhelyét, ahová az angyal a pásztorokat küldi. S noha rossz és hitvány pólyák ezek, drága kincs Krisztus, aki fekszik bennük.”

Luthernek ezt a népszerű hasonlatát a Mózes öt könyvéhez írott előszóban olvashatjuk.¹ Azt vallotta, hogy „az Ószövetség a törvények mellett néhány ígéretet és kegyelmi mondást is megjövendöl”,² és fordítva ugyanez a helyzet az Újszövetséggel is.

Luther számára az Ószövetség mértéke az újszövetségi kijelentés abban az értelemben, hogy az új nem szünteti meg azót, hanem kulcsot ad hozzá:

„Egy szó sincs az Újszövetségben, ami ne pillantana vissza az Ószövetségre, ahol azt előre bejelentették. [...] Az Ószövetség Krisztus végrendelete, melyről meghagyta, hogy halála után nyissák föl, az evangélium segítségével olvassák és mindenütt hirdessék.”³

Hogyha már ezek figyelembevételével Luther tanácsára Krisztust és az evangéliumot keressük az Ószövetségben,⁴ először a Genezist célszerű kézbe vennünk, mely „alig különbözik az evangéliumi könyvektől”,⁵ aztán a Zsoltárokat, hiszen Luther ezekről így vélekedik:

¹ WA.DB 8: 12 = MLK 2: 34 (1523), lásd alább xxx o.

² Uo. A törvény–evangélium szembeállítását Luther nem azonosította az ószövetségi–újszövetségi ellentét párral.

³ WA 10 I: 181 (1522); hasonlóan 10 I 2: 625k, továbbá WA.DB 11 I: 5 = MLK 2: 64 (1532), lásd alább xxx o.

⁴ WA.DB 8: 30 = MLK 2: 45 (1523), lásd alább xxx o.

⁵ WA.DB 8: 12 = MLK 2: 35 (1523), lásd alább xxx o.; vö. WA.TR 3043a sz.: *Primum caput Genesis totam scripturam in se continet.*

„S ha azt kívánnánk, gyűjtessék egybe minden példázat, legenda, história legjava, és rendeztessék el a lehető legjobban, a mostani Zsoltárok könyve állna előttünk. [...] Ezért úgy látom, hogy szinte maga a Szentlélek buzgólkodott az egész keresztyénségről s a szentekről egy kis Bibliát és példázatgyűjteményt összeállítani, hogy aki a teljes Bibliát el nem olvashatja, az egésznek summáját, egy kis könyvecskébe foglalva megtalálja. [...] Summa, ha látni szeretné a szent és keresztyén egyházat egy kis könyvecskében eleven színekkel, élő alakban megfestve, vedd kezébe a Zsoltárok könyvét, ezt az ékes, világos és tiszta tükröt, ez megmutatja neked, mi a keresztyénség.”⁶

Végezetül Dániel könyvét is hasonló haszonnal forgathatjuk:

„Dániel élete nem egyéb, mint szép mívű, tiszta tükör, amely a hit harcát és Isten kegyelme által való győzelmét mutatja. [...] Aki tehát haszonnal akarja forgatni, ne kapaszkodjék a históriákba és a történetekbe, hanem eressze szabadjára azokat, és szíve Üdvözítőnk, Jézus Krisztus bizonyosan megígért eljövételével vigasztalódjék és teljék meg.”⁷

Az ószövetségi kánon kérdése Luthert kevésbé foglalkoztatta. Tudott ugyan a héber kánon viszonylag kései lezárásáról, ez mégsem zavarta abban, hogy erre hivatkozva utasítsa el az alexandriai kánon alkalmazását: az ún. deuterokanonikus iratokat nem szent könyvekként, hanem hasznos olvasmányokként kapcsolta német Bibliájához, a kétféle kánoni hagyomány mindazonáltal ugyanolyan tekintéllyel bírt a szemében.⁸

„Nemcsak arra kell ügyelnünk, Isten szava-e, Isten mondta-e, hanem még inkább arra, kinek mondta Isten, minket érint-e, vagy más.”⁹ Luthernek ez a mózesi könyvekhez fűzött híres megjegyzése bibliai előszóiban is megjelenik. Elismeri a próféták inspirált voltát („a prófétákat hallgatni és olvasni annyi, akárha Isten fenyegető s vigasztaló ígeit hallgatnánk vagy olvasnánk”),¹⁰ a mózesi törvények keletkezésének

⁶ WA.DB 10 I: 98, 104 = MLK 2: 51k, 54 (1528), lásd alább xxx o.; vö. BEISSER 1966, 75–121; LOHSE 1995, 209–211.

⁷ WA.DB 11 II: 10, 130 = MLK 2: 89, 96 (1530), lásd alább xxx o.

⁸ WA.TR 3391. sz.: „Eszter könyve és a Makkabeusok második könyve nem nyerték el a tetszését, szeretné, ha nem tartoznának a kánonba, mert sokat ítékeznek, és túl sok pogány szemét van bennük.” Hasonló következtetést vonhatunk le a Makkabeusok második könyvéhez 1534-ben írt előszóból is: „Amiképpen méltó az első könyvet a Szentíráshoz számlálnunk, azonképpen illő a másodikat onnét kihajítanunk, noha valami jó azért van benne.” WA.DB 12: 416–418 = MLK 2: 120, lásd alább xxx o.

⁹ WA 24: 12 = MLF 5: 22 (1525), lásd fent xxx o.

¹⁰ WA.DB 11 I: 4 = MLK 2: 64 (1532), lásd alább xxx o.

ihletettségében sem kételkedik,¹¹ de érvényességüket már határok közé szorítja: ahol a hittel és a szeretettel kerülnek szembe, ott egyszerűen érvényüket veszítik.¹² A hit és a szeretet itt nyilvánvalóan a krisztushit és a krisztusi szeretetet jelenti, vagyis Luther az Ószövetség mértékévé az Újszövetséget teszi, az újszövetségi kijelentés felől nézve fogadja el szavait magára érvényesnek vagy sem. Ugyanezen az alapon rosszalja a Példabeszédek könyvében, hogy az főleg a jócselekedetekre ösztönöz.¹³

Az Ószövetség előírásaihoz ragaszkodó, rajongó irányzatokkal szemben ugyanerről a kérdésről már sokkal élesebben nyilatkozik Luther *A keresztyének és Mózes* című írásában:

„Mózes törvénye a zsidókra tartozik, és érvénye miránk már nem terjed ki... Mózes egyedül a zsidó nép közbenjárója és törvényhozója volt. [...] Mózeshez nincs közünk, [...] Mózes halott, uralma lejárt, amikor Krisztus jött, hivatását már betöltötte, [...] Isten sokat beszélt Dávidhoz, megparancsolt neki egyet és mást, de ehhez nincs közöm, nem is nekem mondta. Tud hozzám is szólni, ha akar.”¹⁴

Az Ószövetség több könyvénél is hiányolja Luther a szerkesztettséget, a világos tematikus beosztást. Ézsaiás könyvéhez írt előszavában, miután a próféciákat három csoportra osztotta: Júdáról, ítélet a pogányok fölött, ígéret a babiloni fogság végéről, a következőt állapítja meg:

„Rendet azonban nem tart bennük, hogy mindegyiket a maga helyén, külön fejezetben és lapon írja meg, hanem elvegyíti őket egymás között, gyakorta az elsőt a másodikkal és a harmadikkal együtt vezetve be, és olykor a harmadikról előbb vet szót, mint a másodikról. Nem tudom azonban, hogy az szabott-e ilyen sorrendet, aki e jövőndöléseket elolvasta és papírra vetette (amint a Zsoltárok könyvénél történhetett), vagy [Ézsaiás] ő maga rendezte el így, hogy az idő, okok és személyek alakulása szerint, amelyek igen különbözőek, és rendjük sem lehet, mindenről szót ejtsen. Rendet csak azon formán tart, hogy az első

¹¹ WA.DB 8: 16 = MLK 2: 36 (1523), lásd alább xxx o.; hasonlóan a Genézis-kommentárban is: WA 43: 54.

¹² WA.DB 8: 18 = MLK 2: 37 (1523), lásd alább xxx o.

¹³ WA.DB 10 II: 6 = MLK 2: 58 (1534), lásd alább xxx o. Hasonlóan egy asztali beszélgetésben is a Példabeszédekről: „E könyvnek teljesebbnek kellene lennie, túl sok kimaradt belőle, se csizmája, se sarkantyúja, hanem harisnyában lovagol, mint én szerzetes koromban.” WA.TR 475. sz. (1533). Lásd LVM 8. köt. Újszövetségi nézőpontját Luther mindvégig megőrzi: WA 54: 45 (1543), ez az inspiráció tekintélyének korlátozását is jelenti: LOHSE 1982, 162–163.

¹⁴ WA 24: 6 és 12 = MLF 5: 16–17 és 22 (1525), lásd fenn xxx o.; hasonlóan az Exodus-prédikációban (WA 16: 384) és egy datálatlan asztali beszélgetésben (WA.TR 5535. sz.): „Ha Mózes Krisztusról beszél, elfogadom, különben nem!” Vö. REUSS 1992, 399.

és legnemesebb dologról az elejétől a végéig, ha a másodikról és a harmadikról szól is, nem feledkezik meg.”¹⁵

Ez a két lehetséges magyarázat bukkan fel más előszókbán is hasonló megfigyelések kapcsán: *Mose schreibt, wie sich's treibt* – Mózes úgy ír, ahogy a szükség hozza, könyvei a mindennapi életben felmerülő kérdésekre igyekeznek választ adni.¹⁶ A szerkesztés hiányosságait még gyakrabban varrja azonban a feltételezett redaktorok nyakába:

„Bizonyos, hogy e könyvet [a Prédikátor könyvét] nem Salamon király írta saját kezével, hanem a szája beszédeit hallgató tudósok foglalták egybe; amint ezt utóbb meg is nyilvánítják... Hasonlóképpen az Énekek éneke is darabokból egybefűzött könyvnek tetszik, melyet Salamon szavai szerint mások szereztek. Ez az oka, hogy e könyvekben rendet nem találsz, csak egymásra hányt dolgokat, mert nem egy időben és egyszerre hallották a beszédeket; amint az az efféle könyvek természetéből adódik.”¹⁷

Erről a szerkesztési munkáról – Préd 12,13-ra hivatkozva – Luther itt még konkrétan fogalmaz, nyolc évvel későbbi előszóiban már inkább határozatlanabb alanyt használ: „Úgy tűnik, mintha e könyveket nem Jeremiás keze rendezte volna ekképpen, hanem apránként, beszédeiből írták és kerekítették volna könyvekké.”¹⁸ Ugyanígy a következő esetben: „látszik, hogy Hóseás könyve nem egyszerre íratott, hanem némely részletét és mondásait prédikációiból foglalták egybe és alakították teljes könyvvé.”¹⁹

Milyen következtetéseket vonhatunk le mindebből? Először is újra megtapasztalható, hogy Luther szemében a szóbeli (salamoni, prófétai) igehirdetés az elsődleges szemben annak lejegyzett változatával. Feltűnő továbbá az az óvatosság, mellyel az egyszerű bibliaolvasót tanítja, kritikus hangja az idő előrehaladtával egyre tompul. Asztali beszélgetéseiben (melyek hitelében a többszörös nyelvi áttétel miatt mindig egy csöppet kételkedhetünk), mint már láttuk, nyersebben, szókimondóbban fogalmaz:

„Egyetlen próféta prédikációit sem adták vissza tökéletesen, hanem tanítványaik és hallgatóik időnként egy-egy mondatot felfogtak, aztán összeállították ezeket. Így keletkezett tehát a Biblia.”²⁰

¹⁵ WA.DB 11 I: 22 = MLK 2: 74 (1528), lásd alább xxx o. Luther kritikus véleményéhez lásd BORNKAMM 1948, 162–165; BORNKAMM 1995, 26–27; SASSE 1981, 299; SCHILD 1970, 221.

¹⁶ WA.DB 8: 18 = MLK 2: 38 (1523), lásd alább xxx o.

¹⁷ WA.DB 10 II: 104 = MLK 2: 62–63 (1524), lásd alább xxx o.

¹⁸ WA.DB 11 I: 192 = MLK 2: 77 (1532), lásd alább xxx o.

¹⁹ WA.DB 11 II: 182 = MLK 2: 96, lásd alább xxx o.

²⁰ WA.TR 475. sz. (1533). Lásd LVM 8. köt. A tökéletlenség Luther szerint az Újszövetség ismeretének

Salamon szerzőségéről más alkalommal hasonlóan vélekedett:

„Könyvét nem maga írta, hanem a Makkabeusok korában, Sirák előtt készült el [...], ráadásul több könyvből szedték össze, talán Ptolemaeus Euergetés egyiptomi király könyvtárából.”²¹

A bibliai szerzők eljárását Luther a prédikátorok feladatához hasonlóan képzelte el. Az első próféták Mózeset, a későbbiek az elsőket magyarázták a Szentlélek segítségével, s az újszövetségi iratok is ezen a módon keletkeztek.²² Ilyen értelemben nevezte az Apostolok cselekedeteit is a páli levelek magyarázatának. A *Pentateuchus* előszavában így ír:

„Mit mondhatunk hát a próféták és a történetek könyveiről? A felelet: nem egyebek ezek, mint amik Mózeséi. [...] Ezért tehát a próféták nem mások, mint akik Mózeset és hivataltát magukénak tudják, és ezekről bizonyosságot tesznek, mivel a törvény által mindenkit Krisztushoz vezetnek. [...] Mert bizonyos, hogy Mózes minden bölcsesség és értelem kútfeje, amelyből mindaz ered, amit a próféták tudtak és mondtak. Ezenfelül innét fakad és e könyveken alapszik az Újtestamentum is, amint hallottuk.”²³

Ez az elképzelés képezi a *scriptura sui ipsius interpres* írásmagyarázati elv²⁴ háttérét is. Ha az egyes könyvek eredetileg is egymás magyarázataiként keletkeztek, akkor mi sem természetesebb, hogy az egyiket a másik segítségével világítjuk meg.

„És úgy áll az egész Szentírással, hogy a mindenünnen összeszedett helyeket maga szereti magyarázni, s önmaga tanítómestere kíván lenni. Mindenekelőtt ez a legbiztosabb módszer az Írás értelmét kutatni”

– olvashatjuk a *Deuteronomium* kommentárjában.²⁵ Ez a gondolat akkor is szerepet játszik, mikor Luther a 36. zsoltár magyarázatában a Szentírás érthetőségét hangsúlyozza, s a homályos helyek problémáját feszegeti:

---

hiányából fakad!

²¹ WA.TR 2776b sz. (1532)

²² Vö. SASSE 1981, 300–303.

²³ WA.DB 8: 28 = MLK 2: 44 (1523), lásd alább xxx o. Vö. FRICKE 1996.

²⁴ „Ez maga legyen a legbizonyosabb, legkönnyebb, legvilágosabb, önmagát értelmező, mindent és mindenkit megvizsgáló, megítélő és megvilágosító.” *Ut sit ipsa per sese certissima, facillima, apertissima sui ipsius interpres, omnium omnia probans, iudicans et illuminans.* WA 7: 97. Lásd LVM 1. köt. Vö. MOSTERT 1979 = MOSTERT 1996.

²⁵ WA 14: 556 (1523–1524).

„Ha egy homályos mondat van az Írásban, ne kételkedjetelek, biztosan ugyanaz az igazság áll mögötte, amely másutt világos, s aki a homályosat képtelen felfogni, maradjon a fényen!”²⁶

Az író és az olvasót elválasztó időbeli szakadék teszi szükségessé a történeti magyarázatokat. „Mert tudnunk kell, ha a próféciát meg akarjuk érteni, milyen állapotok voltak az országban, hogyan folytak a dolgok” – figyelmeztet Luther Ézsaiás könyvének bevezetésében.²⁷ Ez a tájékozottság (vagy éppen tájékozatlanságának tudata) segíti őt abban, hogy fantáziáját féken tartsa. A történeti és a lelki értelem összetartozik, az utóbbi világítja meg az előzőt, ám a történeti értelem nélkül a lelki sem létezhet, egymásra épülnek, egymásban keresendők.

Abban, hogy Luther szakított az Ószövetség allegorikus értelmezésével, közvetve vagy közvetlenül a zsidó hagyománynak is része volt. A Luther által megállapított történeti értelem közel állt ahhoz az értelemhez, melyet a zsidók tulajdonítottak Bibliájuknak. Különbségek az úgynevezett homályos helyeken adódtak, így Jób könyvébenél²⁸ vagy Abdiás 20. versénél.²⁹ A belső világosság, a lelki értelem ismerete viszont Luther szerint nem adatott meg a zsidóknak.³⁰

Az Ezékiel könyvéhez 1541-ben újonnan írt terjedelmes bevezetés továbbviszi ezeket a gondolatokat azzal, hogy felrója a zsidóknak, hogy csak e világi, romlandó kincsekre törekednek.³¹ A második Ezékiel-előszó (1541) egészében a rabbik tévedéseire igyekszik felhívni a figyelmet, akiknek térítő hatásától Luther kifejezetten tart:

„Mert magyarázataikban ízekre szedik és meghurcolják az Írást, mint a sárban fürdő disznók a díszkertet szétűrják és felforgatják; hogy azt kívánná az ember, bár hagyának békét az

²⁶ WA 8: 239 (1521).

²⁷ WA.DB 11 I: 16 = MLK 2: 71 (1528), lásd alább xxx o. Vö. KÖSTLIN 564–565: Luther a német Újszövetséghez a Szentföld térképét is mellékelni szeretne volna! Lásd még BEISSER 1966, 63–69; továbbá WA.TR 5002. sz. (1540): „Nem elég a nyelvtant tudni, a dolgok jelentésére is tekintettel kell lenni!” Ne felejtjük el: a *sensus grammaticus* nem „nyelvtani”, hanem „írásértelme”! BORNKAMM 1995, 17–19.

²⁸ WA.DB 10 I: 6 = MLK 2: 48 (1524), lásd alább xxx o.

²⁹ WA.DB 11 II: 250–252 = MLK 2: 100–101 (1532): a zsidók ezt a helyet a szétszóratásra értették, Luther pedig a babiloni fogságra. Luther és a rabbinikus írásmagyarázat viszonyához lásd alább: *A fordítás okai*, továbbá CSEPREGI 2004, 29–32, 53–57.

³⁰ WA 18: 607 = DSA 16 (1525). Lásd LVM 2. köt. Az ugyanebből az időből származó böjti posztillában (WA 17 II: 236–237) a zsidók lesznek a vakság példái, s ugyanígy egy évvel később a 109. zsoltár Mária magyar királynénak küldött magyarázatában (WA 19: 595–615 = MLK 5: 80–103, lásd alább xxx o.). Vö. HERMANN 1958, 86–93.

³¹ WA.DB 11 I: 404 = MLK 2: 84, lásd alább xxx o.

írásoknak. Amint sok közülünk való is erősen csügg a rabbik magyarázatain, és bennük bíznak, és lesznek zsidóbbak a zsidónál.”³²

Ugyanezen szöveg néhány sorában viszont a zsidóság tragédiája fölött érzett szánalom is kifejeződik:

„Mindazonáltal a zsidók a régi szövetség szerint kívánnak maguknak Messiást, és az új szövetséget nem ismerik el. Így mindkettőt kiejtik kezükből, és ég és föld között lebegnek. Az újat nem akarják, a régit nem kaphatják. [...] Ezért sem lélek, sem pedig test szerint való kormányzásuk nincsen.”³³

Az 1541-es Bibliában Luther két, a próféta látomásait értelmező kiegészítést kapcsolt az Ezékiel-előszóhoz, melyek tovább gazdagítják a jámbor olvasó ismereteit a világ- és üdvtörténet várható közeli fordulataival kapcsolatban, különös tekintettel a pápaság sorsára. Ugyanez a kiadás már a Dániel-előszónak is jelentősen bővített változatával jelenik meg. A közeljövő eseményeinek megjövendölésében Luther Dánielre mint a legmegbízhatóbb forrásra támaszkodik, „mert a pápán és királyokon esett dolgok is azt mutatják, hogy Dániel nem hazudik”,³⁴ akiken korábban már beteljesedett a próféta jóslata. E történelmi tapasztalatoknak Luther sem mond ellent, sőt igyekszik saját korának történeteiben felismerni az utolsó idők jeleit.³⁵

Luther 1524-ben megjelent német zsoltárfordításainak legkorábbi nyoma Magyarországon Thomas Stoltzer budai kompozícióiban bukkan föl. A boroszlói Stoltzert, a régió legtehetségesebb muzsikust 1522. május 8-án hívta meg Mária királyné kérésére II. Lajos a prágai udvarba.³⁶ Állását a zeneszerző csak ősszel foglalta el, s korai, tragikus haláláig meg is tartotta. Ez a meghívás önmagában is jól jellemzi Mária igyekezetét, hogy hírességeket nyerjen meg új udvara számára. Stoltzer már Budán Mária kifejezett megbízásából valószínűleg 1525–26-ban zenésítette meg Luther német zsoltárfordításait (ezekből három maradt fenn),³⁷ ám 1526. február 23-án, közvetlenül halála előtt Brandenburgi Albert porosz hercegnek ajánlotta fel szolgálatait (úrnője, Mária háta mögött):

³² WA.DB 11 I: 394 = MLK 2: 79, lásd alább xxx o.

³³ WA.DB 11 I: 400 = MLK 2: 83, lásd alább xxx o. Vö. BORNKAMM 1995, 19.

³⁴ WA.DB 11 II: 6 = MLK 2: 87 (1530), lásd alább xxx o.

³⁵ „A tizenkettedik fejezet a tanítók egybehangzó vélekedése szerint Antiochos nevével az Antikrisztusról és az utolsó időkről, azaz a mi időnkéről beszél.” WA.DB 11 II: 48 = MLK 2: 93 (1530), lásd alább xxx o.

³⁶ Közli: HOFFMANN–ERBRECHT 1964, 25–26 (vö. Tafel I). Lásd alább xxx o.

³⁷ Zsolt 13 (*Herr, wie lang willst du mein so gar vergessen*), Zsolt 37 (*Erzürne dich nicht über die Bösen*) és Zsolt 86 (*Herr, neige deine Ohren*).

„Legkegyelmesebb asszonyom megbízott vele, hogy a *Noli aemulari* zsoltárt [Zsolt 37] Luther fordításában zenésítsem meg, mellyel igen sokat fáradtam, mivel hosszú is, meg tudomásom szerint még soha senki nem dolgozta föl így motetta formájában.”³⁸

A wittenbergi bibliafordító műhely tudatos utánzására Heltai Gáspár kolozsvári vállalkozása tett kísérletet. Az 1543-ban Wittenbergbe látogató Heltai ott szerezhetett tudomást a szünhedrionnak becézett, a fordítás revíziójával foglalkozó munkacsoportról, a fordítás során alkalmazott munkamódszerekről. Így aztán magyar Bibliájának első részében (Kolozsvár, 1551, RMNy 90. sz.) nemcsak Luther bibliai előszóinak egyes tézisei, hermeneutikai és fordításelméleti maximái köszönnek vissza (ezeket a német Bibliából is meríthette), hanem a Luther, Melanchthon és Aurogallus (valamint a későbbi munkatársak) közötti együttműködés és munkamegosztás is mintául szolgált Heltai, Gyulai István, Ozorai István és Vízaknai Gergely számára:

„Níha hárman, s níha négyen is voltunk együtt e munkába. [...] Nem ok nélkül voltunk kedig ennyin e munkába együtt, hanem előszer ezokáért, hogyha valamelyikünk avagy az írásnak értelmét, avagy a magyar szónak módját és járását jól eszébe nem vette volna, a másunk avagy a harmadunk jól eszébe vennéje.”³⁹

A kolozsvári Biblia további részeiben, a próféták és a Salamon neve alatt hagyományozott bölcsességi iratok fordításában (Kolozsvár, 1552, RMNy 95–96. sz.) ismételten visszaköszönnek a lutheri előszókból ismerős gondolatok. Külön figyelmet érdemel a Heltai önálló fordítói munkájaként megjelent zsoltároskönyv (Kolozsvár, 1560, RMNy 162. sz.), mely oly mértékben függ Luther német zsoltárfordításától, hogy leginkább ez tekinthető mintájának, még ha nem is vádolható Heltai azzal, hogy szolgálja követve volna a német szöveget. Balázs Mihály kimutatta, hogy a Zsoltárok könyvéhez írt összes (alább magyarul olvasható) német elő- és utószó fő gondolatai szabadon átfogalmazva megtalálhatóak Heltai előljáró beszédében.⁴⁰ Lutherhez hasonlóan közli Heltai a zsoltárok summáit is, jóllehet nem a lutheri zsoltárkönyvhöz mellékelt summákat fordítja, hanem új összefoglalókat fogalmaz.

Luther bibliai előszói (Heinrich Bornkamm csaknem teljes válogatását követve) 1995-ben jelentek meg magyarul Szita Szilvia fordításában a Magyarországi Luther Szövetség *Magyar Luther Könyvek* című sorozatának 2. köteteként. Kiadásunk ennek a fordításnak néhány helyen javított szövegét hozza. A Bornkammnál terjedelmi

³⁸ HOFFMANN–ERBRECHT 1964, 33–34, Tafel II; Vö. KIRÁLY 2007, 368–369.

³⁹ ZVARA 2003, 78.

⁴⁰ BALÁZS Mihály 2009, 58–59.

okokból mellőzött és a Szita-fordításból ezért hiányzó darabokat Csepregi Zoltán és Lőkös Péter fordította le.

Az előszókat legtöbbször első formájukban közöljük; csupán alkalmanként vettük át hallgatólagosan Luther néhány későbbi javítását (a WA szinopszisban közli az első és az utolsó, 1545-ös változatot, a mi alapszövegünk a páros oldalakon olvasható). A Dániel előszó esetében azonban, melynek 1530-as változatát Luther 1541-ben nemcsak jelentősen átszerkesztette, hanem egy tetemes beszúrással kétszeres terjedelműre is duzzasztotta, egyszerűbbnek tűnt az utolsó változatot alapul venni, a WA oldalszámai ezért itt páratlanok.

Első kiadás

Biblia/ das ist/ die || gantze Heilige Sch=||riffte Deudsch.|| Mart. Luth.|| Wittemberg.||
Gedruckt durch Hans Lufft.|| M.D.XXXIII. 2°. VD 16. B 2694.

Eredeti nyelvű kiadások

WA.DB 8–12. köt.; Mü³ 6: 21–79, 436–442; StA 1: (388–390) 413–416; LD² 5: 9–37; Calwer 7: 33–59; BORNKAMM, Heinrich (Hg.): *Luthers Vorreden zur Bibel*. Furche, Hamburg, 1967.
= Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, ³1989. (Kleine Vandenhoeck-Reihe 1550.)

Idégen nyelvű irodalom

LW 35: (225–232) 233–354; LULL 118–134; VOLLMER 1934; BORNKAMM 1948; SCHILD 1970;
LOHSE 1992; FEININGER 1997.

Magyar nyelvű kiadások

LUTHER Márton: *Előszók a Szentírás könyveihez*. Ford. Szita Szilvia. Magyarországi Luther Szövetség, Budapest, 1995, 33–121. (MLK 2.)
LUTHER Márton: *Előszók a Szentírás könyveihez*. Ford. Szita Szilvia. Luther Kiadó – Magyarországi Luther Szövetség, Budapest, ²2010, 31–118. (MLK 2.)

Magyar nyelvű irodalom

MUNTAG 1956, 298–303; PRÖHLE 1967 = PRÖHLE 2011, 11–37; MUNTAG 1976, 5–7; DONÁTH 1984; MUNTAG 1984; FABINY Tibor 1995 = ²2010; BORNKAMM 1995 = ²2010; ZVARA 2003; CSEPREGI 2004, 20–24, 53–57; Rokay 2005; CSERBIK–TONHAIZER 2008, 33–51; BALÁZS Mihály 2009; KŐHÁTI–PETRI 2011.